

Ewa Danowska

Instytut Dziennikarstwa i Informatyki, Uniwersytet Jana Kochanowskiego

Słowa kluczowe: bibliografia, nauczanie, Gimnazjum i Liceum w Krzemieńcu, Paweł Jarkowski

Key words: bibliography, education, Gymnasium and Secondary School in Krzemieniec, Paweł Jarkowski

NAUCZANIE BIBLIOGRAFII W GIMNAZJUM WOŁYŃSKIM I LICEUM W KRZEMIĘNCU

Za pioniera polskiej nauki o książce uznawany jest Paweł Jarkowski, bibliotekarz i wykładowca bibliologii w Gimnazjum Wołyńskim w Krzemieńcu (przemianowanym w 1819 r. na Liceum Krzemienieckie)¹.

W początkach okresu rozbiorowego zauważyć można na ziemiach polskich zainteresowanie bibliotekarzy nową dyscypliną badawczą, zwaną bibliografią, niekiedy z niemiecka – bibliotekoznawstwem lub z francuska bibliologią. Niewykluczone, że to na polskich ziemiach, jako pierwszych, wprowadzono wówczas w placówkach oświatowych wykłady z zakresu bibliografii, według ówczesnej, częścię spotykanej nomenklatury – bibliologii². Na początku XIX w., wobec ograniczenia swobodnego rozwoju kulturalnego narodu, książka stała się obiektem zainteresowań elity społeczeństwa, będąc przedmiotem nie tylko ciekawości, ale też źródłem poszukiwań i dociekań badawczych³. W pełni już wówczas rozumiano znaczenie informacji o piśmiennictwie dla celów naukowych, praktycznych i bibliotecznych⁴. Należy dodać, że nazwa „bibliografia” wywodzi się z języka greckiego, od słów: „książka” i „pisać”⁵.

¹ S. Kubów, *Sylwetki polskich bibliologów*, Wrocław 1983, s. 8.

² Z. Gębołyś, *Zawód bibliotekarski na ziemiach niemieckich w latach 1789–1871. Teoria i praktyka*, Katowice 2002, s. 153.

³ J. Korpała, *Mikołaj Malinowski jako bibliograf*, Kraków 1928, s. 7.

⁴ A. Mendykowa, *Podstawy bibliografii*, Warszawa 1986, s. 34. Zob. też: *Bibliografia*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzynałdowski, Wrocław 1971, s. 156–167.

⁵ W. J. Živný, *Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, Warszawa–Wilno 1936, s. 9.

Stefan Vrtel-Wierczyński uważał, że bibliografia najściślej łączy się z historią literatury, staje się jej „skarbcem”. Historyk piśmiennictwa zajmuje się naukowo znaczącymi utworami literackimi, natomiast bibliograf „ogarnia wszystkie bez wyjątku płody umysłu, patrząc na nie więcej ze względu na osobę, która je pisała i więcej ze stanowiska cech zewnętrznych”. Podczas gdy historyk literatury uogólnia, bibliograf wchodzi w szczegóły, dostarczając materiału do nakreślenia obrazu dziejowego piśmiennictwa⁶.

Na ziemiach polskich w okresie porozbiorowym pojawiła się chęć nie tylko kolekcjonowania książek, ale też dokumentowania kultury narodowej. Zjawiskom tym towarzyszył wzrost zainteresowań naukowych książką, została wzbudzona potrzeba orientacji w świecie książek – ogłaszanie spisów bibliograficznych. Wspomnieć należy o wielkiej bibliografii polskiej Samuela Bogumiła Lindego; Jerzy Samuel Bandtkie opracował bibliografię prawniczą, a Konstanty Świdziński zamierzał zebrać bibliografię historyczną. Część zamysłów tworzenia różnych bibliografii pozostała jednak w sferze projektów⁷.

Narodziny teorii bibliografii wiążą się z rozwojem bibliofilstwa we Francji oraz nauki o książce i bibliotekarstwie w Niemczech w XVIII w. Za pierwszego teoretyka tej dyscypliny uważa się księgarza Wilhelma Franciszka De Bure, według którego opinii bibliografia powinna być umiejętnością poznawania dzieł rzadkich i szczególnie interesujących zbieraczy. Natomiast Stefan Gabriel Peignot, autor wielu bibliografii i przewodników bibliologicznych, wyłożył teorię bibliografii jako dyscypliny ogółu wiadomości o książkach. Źródła teorii bibliografii w Niemczech wywodzą się z praktyki bibliotekarskiej, opracowane zostały przez Jana Michała Francke, a wykorzystane przez Michała Denisa, bibliotekarza i wykładowcę historii piśmiennictwa i bibliografii. Terminem „bibliografia” obejmował on dyplomatykę (wiadomości o piśmie i rękopisach), drukarstwo, bibliotekarstwo oraz różnego rodzaju spisy książek. Szerzej znanym niemieckim teoretykiem bibliografii był Fryderyk Adolf Bert, bibliotekarz Biblioteki Królewskiej w Dreźnie. Pojmował ją jako naukę o wytworach piśmienniczych wszystkich czasów i narodów. Wyróżniał dwie dyscypliny: bibliografię czystą i bibliografię stosowaną. W Polsce aż do początków XIX w. nie zajmowano się teorią bibliografii, chociaż np. Józef Andrzej Załuski czy Tadeusz Czacki interesowali się publikacjami bibliograficznymi i w praktyce się nimi posługiwali⁸.

Zainteresowanie bibliografią okazali członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, założonego w 1800 r. w Warszawie. Jesienią 1808 r., na spotkaniu towarzystwa, Julian Ursyn Niemcewicz wystąpił z inicjatywą opracowania katalogu dzieł polskich – „porządnego i rozumnego” – od czasów najdawniejszych po współczesność. Wskazał na Daniela Janockiego i Jabłonowskiego (prawdopodobnie Maksymiliana), jako osoby mogące pokierować tą pracą, rozumianą jako sporządzanie narodowej

⁶ S. Vrtel-Wierczyński, *Organizacja bibliografii w Polsce*, Lwów 1921, s. 7–8.

⁷ I. Treichel, *Pierwszy polski podręcznik bibliotekarski*, „Roczniki Biblioteczne” 1957, R. 1, s. 170–171.

⁸ J. Korpała, *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969, s. 114–115.

bibliografii. Miano ją wykonać w oparciu o zbiory: Tadeusza Czackiego w Porycku, Józefa Maksymiliana Ossolińskiego w Wiedniu, Adama Chreptowicza w Szczorsach i książąt Czartoryskich w Puławach. Towarzystwo Przyjaciół Nauk przyjęło wniosek Niemcewicza i zwróciło się o pomoc w realizacji tego dzieła do Tadeusza Czackiego, jednego z pierwszych członków towarzystwa, uważanego za autorytet w dziedzinie bibliografii. Był on znanym bibliofilem i właścicielem doborowej biblioteki, a ponadto często korzystał z bogato zaopatrzonej Biblioteki Załuskich, co mogło stanowić inspirację. Jednakże z powodu zaangażowania Czackiego w inne przedsięwzięcia, bibliografia narodowa wówczas nie powstała⁹. Podkreślić jednak należy, że przebywał on wówczas na Wołyniu, zajmując się sprawami Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu, placówki oświatowej, którą utworzył we współpracy z Hugonem Kołłątajem, i której sprawy w pełni go pochłaniały¹⁰.

Pomysł zaangażowania Czackiego w dzieło stworzenia bibliografii narodowej nie był bezzasadny. Już pod koniec XVIII w. ponoć planował ułożenie bibliograficznego dzieła, które obejmowałoby wszystkie zabytki literatury polskiej. Zamiaru nie wykonał – znany był zresztą z tego, że wiele swoich pomysłów nie realizował wobec natłoku różnorodnych zajęć. Jego pomysł wykorzystał natomiast Michał Hieronim Juszyński, towarzyszący mu często w bibliofilskich wyprawach w poszukiwaniu ciekawych ksiąg i rękopisów. Juszyński, już po śmierci Czackiego, wydał w 1820 r. (choć praca była gotowa w 1796 r.) *Dykcyonarz poetów polskich*, stanowiący wartościową pozycję z zakresu bibliografii¹¹.

Teorią bibliografii na ziemiach polskich zaczęto zajmować się w pierwszych dziesięciatkach XIX w., opierając się na zagranicznych wzorach. Co więcej, wprowadzono ją do programu nauczania na uniwersytetach. Pierwszym wykładowcą bibliografii został Paweł Jarkowski w Gimnazjum Wołyńskim – placówce mającej charakter uniwersytecki. Na Akademii Krakowskiej od 1814 r. zaczął wykładać ten przedmiot Jerzy Samuel Bandtkie (po nim Jan Kanty Rzeziński), w Warszawie od 1818 r. Joachim Lelewel¹². Najpóźniej, bo w 1829 r. w Wilnie, rozpoczął wykłady bibliografii Aleksander Bohatkiewicz, który teoretyczne poglądy na tę dziedzinę opublikował w 1830 r. w rozprawie *Rzecz o bibliografii powszechnej*¹³.

Znaczenie bibliografii jako nauki doceniał wspomniany Tadeusz Czacki. Miał aspiracje i zamiar nauczania jej w organizowanej szkole. Podczas prac przygotowawczych do otwarcia Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu, w liście z rodzinnego Porycka, datowanym na 19 lutego 1805 r., pisał do Gotfryda Ernesta Grod-

⁹ A. Kraushar, *Towarzystwo Królewskie Przyjaciół Nauk 1800–1832. Monografia historyczna*, t. 2, cz. 1, Kraków–Warszawa 1902, s. 127–128; J. Korpała, *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*, Wrocław 1953, s. 4.

¹⁰ Zob.: E. Danowska, *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006, s. 229 i n.

¹¹ *Ibidem*, s. 160–161.

¹² S. Vrtel-Wierczyński, *Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki*, Lwów 1923, s. 23–24.

¹³ I. Treichel, *Pierwszy polski podręcznik*, s. 172; K. Warda, *Paweł Jarkowski – bibliotekarz i bibliograf*, „Kieleckie Studia Bibliologiczne” 1995, t. 2, s. 24.

ka: „Bibliografia jest jeszcze u nas nauką prawie nieznaną. Pan rozrywkę sprawisz uczniom swoim tą historią postępu ducha ludzkiego”¹⁴. Nadmienić należy, że Czacki usiłował zachęcić Grodka do pracy w mającej powstać szkole, kusząc bogatą i okazałą biblioteką szkolną, a gdy ten odmówił, radził się go w zamiarze zatrudnienia Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza na stanowisko bibliotekarza. Intencją Czackiego było, aby Grodek namówił Mrongowiusza do objęcia posady. Okazało się jednak, że obydwaj nie wyrazili woli podjęcia pracy w odległym Krzemieńcu¹⁵. W zamyśle Czackiego bibliotekarz szkolny miał wykładać bibliografię, o czym pisał do Grodka 10 października 1805 r., czyli już po inauguracji roku szkolnego w gimnazjum:

Potrzeba mi bibliotekarza. Przyjemnie to mieć poważanego stróża zbioru tak pięknego. Bibliografia nie da się odłączyć od tej posady, a przynaję, że uważam naukę tę udzielaną na wzór Meusela jako niezbędnie potrzebną do ukończenia dobrej edukacji¹⁶.

W kolejnym liście, kontynuując wątek, dodał: „... bibliografia zdaje się być nauką, której nazwa zraza. Spodziewam się, że wkrótce przemówimy w inny sposób”¹⁷.

Tadeusz Czacki, organizując Gimnazjum Wołyńskie w Krzemieńcu, starając się o niezbędne pozwolenie od cara Aleksandra I i zabiegając o zatrudnienie profesorów, korzystał z rad, doświadczenia i pomocy Hugona Kołłątaja, który osiadł w pobliskich Stołpcach. Pamiętać należy, że Czacki zabiegał o formalną i organizacyjną stronę tego przedsięwzięcia, natomiast Kołłątaj opracował program i zakres nauczania. Zgodnie ze swoim życzeniem pozostawał w cieniu, ale jego wkład w kształt i renomę tej szkoły pozostaje nieoceniony¹⁸.

Hugo Kołłątaj aktywnie włączył się w prace przygotowawcze poprzedzające utworzenie Gimnazjum Wołyńskiego; sporządzał plany, notatki i spisywał pomysły, które Czacki miał wziąć pod uwagę. Już w 1803 r., gdy plany założenia szkoły stawały się realne, przewidział wykłady z bibliografii, prowadzone przez szkolnego bibliotekarza, jako dodatkowe zajęcie¹⁹. Zapisał spostrzeżenie:

Urząd bibliotekarza jest bardzo ważny i podobno ważniejszy, jak sobie wielu wyobraża. W wyborze jego chybić, jest to dopuścić się bardzo wielkiego błędu. Czy li on będzie miał dodaną katedrę kursu o wszystkich obiektach starożytności, czy li tylko

¹⁴ *Listy Tadeusza Czackiego do Gotfryda Ernesta Grodka*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1876, R. 4, t. 2, s. 1116.

¹⁵ E. Danowska, *Tadeusz Czacki*, s. 273. Gotfryd Ernest Grodek (Groddeck) (1762–1825) – filolog klasyczny, bibliotekarz w Puławach u książąt Czartoryskich (1796–1804), profesor Uniwersytetu Wileńskiego i kierownik biblioteki uniwersyteckiej; Krzysztof Celestyn Mrongowiusz (1764–1855) – pastor, nauczyciel w Collegium Fridericianum w Królewcem, od 1817 r. w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku, autor m.in. podręczników do nauki j. polskiego.

¹⁶ *Listy Tadeusza Czackiego*, s. 1121.

¹⁷ *Ibidem*, s. 1122.

¹⁸ E. Danowska, *Tadeusz Czacki*, s. 262–277.

¹⁹ *X. Hugona Kołłątaja korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim*, wyd. F. Kojśiewicz, Kraków 1844–1845, t. 1, s. 142, 172.

zatrudniać ma bibliografią, trzeba żeby swym talentem wyrównywał nauczycielowi literatury²⁰.

Bibliografię Kołłątaj zdefiniował: „Bibliografia, czyli wiadomość o dziełach pisarzy dawnych i terażniejszych we wszystkich obiektach”²¹. W dalszej części rozważań Kołłątaj tak rozwinął swój pogląd:

Lekcya bibliografii jest równie pożyteczna dla uczniów, mających kończyć cały kurs edukacji szkolnej. Nieznajomość pisarzy i nieumiejętność sądzenia o nich, albo jest przeszkodą: że nie wystaramy się czytać wielu dzieł ważnych i pożytecznych, albo jest przyczyną: że czytamy zle i dobre bez braku, lub czytamy wprzód długo najlichsze, nim o własnym koszcie nauczymy się, co nam należało czytać. Szczęśliwy, który w swej młodości dobrze prowadzony, nie zaczyna od błędów, a umiając zawczasu uczynić brak, od samego początku bierze się do tych dzieł, które istotnie dopomagają jego oświeceni²².

W liście do Czackiego z 12 listopada 1803 r. Kołłątaj, planując zajęcia szkolne napisał, że bibliografia, podobnie jak i kilka innych przedmiotów doskonalących umiejętności, powinna być nadobowiązkowa, aby uczniowie chodzili na te wykłady nie z przymusu, lecz „z własnej ochoty”²³. W podanym przez siebie planie lekcji przewidział naukę bibliografii w poniedziałki, od godziny 1 do 2 po południu, oraz o tej samej porze w soboty²⁴.

Jak już wspomniano, ani Grodek ani Mrongowiusz nie zdecydowali się objąć posady bibliotekarza w Gimnazjum Wołyńskim. Planowany na to stanowisko Samuel Bogumił Linde, zasłużony bibliotekarz Józefa Maksymiliana Ossolińskiego, objął bardziej prestiżową funkcję dyrektora Liceum Warszawskiego²⁵.

Wybór Czackiego padł zatem na Pawła Jarkowskiego (1781–1845), nauczyciela języka francuskiego i nauki moralnej. W szkolnej bibliotece przydano mu do pomocy Józefa Mikulskiego, który nauczał też języka angielskiego, Piotra Urbańskiego oraz szwajcara-frotera. Jarkowski pracował w bibliotece od chwili jej powstania, jeszcze zanim otrzymał oficjalny etat, 18 lipca 1809 r. Był znanym bibliofilem, a pracę w bibliotece traktował w kategoriach misji. W gimnazjum pracowali też jego dwaj starsi bracia – Antoni był prefektem, a Wojciech profesorem matematyki. Paweł Jarkowski przed związaniem się z Gimnazjum Wołyńskim, ukończywszy zaledwie 20 lat, pracował jako nauczyciel języka francuskiego i greckiego w krzemienieckich szkołach²⁶. Zarekomendował go Hugo Kołłątaj, pisząc do Czackiego, że jest „mło-

²⁰ *Ibidem*, t. 1, s. 195.

²¹ *Ibidem*, t. 1, s. 314.

²² *Ibidem*, t. 1, s. 319.

²³ *Ibidem*, t. 1, s. 371, t. 2, s. 9.

²⁴ *Ibidem*, t. 2, s. 32–33.

²⁵ J. Michalski, *Linde Samuel Bogumił*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 361.

²⁶ K. Warda, *Paweł Jarkowski*, s. 10–13. Zob. też: S. Sierotwiński, *Jarkowski Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Kraków 1963, s. 620; *Słownik Krzemieńczan 1805–1832*, wstęp i oprac.

dzieńcem wielkich dyspozycji” i „ręczy za jego dowcip moderowany refleksją”²⁷. To właśnie Jarkowskiemu Kołłątaj zapisał w testamencie, sporządzonym w 1804 r., swój prywatny księgozbiór²⁸.

Osoba bibliotekarza w krzemienieckiej szkole zajmowała ważne miejsce w hierarchii. Jego prestiż wiązał się przede wszystkim z poważaniem dla tego stanowiska przez Czackiego. Biblioteka szkolna była najcenniejszym skarbem Gimnazjum w Krzemieńcu, stąd trzeba było należycie o nią dbać²⁹. Na marginesie można zauważyć, że pensja bibliotekarza szkolnego w Gimnazjum Wołyńskim była wysoka, rocznie wynosiła 700 rubli srebrem. Więcej od bibliotekarza zarabiał jedynie dyrektor – 1600 rs, prefekt – 1000 rs, nauczyciel fizyki – 900 rs. Natomiast pomocnicy Pawła Jarkowskiego zarabiali od 150 do 200 rs rocznie³⁰.

Równocześnie z objęciem etatu bibliotekarza szkolnego, Jarkowskiemu powierzono prowadzenie wykładów z bibliografii. Projekt wprowadzenia tego przedmiotu do programu nauczania w Gimnazjum Wołyńskim spotkał się ze sprzeciwem ze strony władz Uniwersytetu Wileńskiego, któremu szkoła ta podlegała. Po przesłaniu przez Czackiego do zaopiniowania projektu „Statutu Gimnazjum Krzemienieckiego”, rektor Hieronim Stroynowski negatywnie odniósł się do nauczania bibliografii³¹.

Czacki napisał o tym do Kołłątaja, oburzając się na stanowisko uczelni. Uważał bowiem, że bibliografia stanowi niezbędny wstęp do nauczania literatury. Powinien wyklądać ją bibliotekarz, bo w żaden sposób nie koliduje to z jego obowiązkami kierownika biblioteki. Według Czackiego, w kraju jest niewielu antykwariuszy, literatów i edytorów gruntownie wykształconych wskutek tego, że zaniedbane zostało nauczanie bibliografii³². Przewodzone były pod koniec cyklu nauczania, na kursie dwuletnim i trwały przez rok (Gimnazjum w Krzemieńcu posiadało specyficzną metodę nauczania: 4 lata tzw. „klas”, po nich trzy dwuletnie kursy o charakterze szkoły wyższej).

Należy przypomnieć, że Paweł Jarkowski był pierwszym wykładowcą bibliografii czy bibliologii na ziemiach polskich, toteż nie miał się na kim wzorować. Poglądy bibliologiczne ukształtował pod wpływem bibliografów francuskich – Guillaume

hasel W. Piotrowski, Piotrków Trybunalski 2005, s. 135–136; M. Krzemińska, *Paweł Jarkowski – bibliotekarz krzemieniecki*, w: *Krzemień. Ateny Juliusza Słowackiego*, red. S. Makowski, Warszawa 2004, s. 169–170; *eadem*, *Kremeneckij bibliotekar Pawiel Jarkowskij*, w: *Volinski Afiny 1805–1833*, red. S. Makowski i V. Sobczuk, Tarnopol 2006, s. 222–226.

²⁷ X. Hugona Kołłątaja, t. 1, s. 275–276.

²⁸ K. Warda, *Paweł Jarkowski*, s. 11.

²⁹ A. Szmyt, *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009, s. 193, 242.

³⁰ K. Warda, *Szkice z dziejów szkół krzemienieckich. Biblioteki liceum, ich zasoby i losy*, Kielce 2000, s. 89.

³¹ K. Warda, *Paweł Jarkowski*, s. 14.

³² *Ibidem*, za: X. Hugona Kołłątaja, t. 3, s. 22–23.

François Debure’a, Gabriela Peignota i Jakuba Karola Bruneta oraz niemieckiego bibliografa Michała Denisa³³.

Swoj cykl wykładów Paweł Jarkowski nazwał „bibliologią”, w której jako jedną z dziedzin wyróżnił „bibliografię właściwą”. Sformułowana przez niego definicja bibliologii nie zachowała się do naszych czasów, jednak programy i plany wykładów dowodzą, iż Jarkowski uważał ją za naukę historyczną i wiązał z historią literatury. Wzorując się na dziele Michała Denisa *Einleitung in die Bücherkunde*, podzielił tok swoich wykładów na dwie części: „historyczną” i „artystyczną” (rozumianą raczej jako techniczną). W tej pierwszej ujął „znajomość książek”, na którą składała się historia księżnic, czyli bibliotek, bibliografia właściwa, tj. wiadomości bibliograficzne o rękopisach i księgach drukowanych – w porządku alfabetycznym i systematycznym, a także według okresów czasu i narodów, znajomość bibliografii ogólnych i narodowych, ponadto brał pod uwagę „bibliografie specjalne”, zwłaszcza bibliofilskie, które cieszyły się wówczas wielką popularnością w kręgach miłośników i zbieraczy książek. Zaliczał do tego działu wykładów także wiedzę o właściwym uporządkowaniu książek w bibliotece, sporządzaniu katalogów, prowadzeniu ksiąg administracyjnych, system pracy bibliotekarzy, regulaminy dla nich, jak i czytelników – czyli wszelkie zagadnienia związane z bibliotekarstwem. W dziale „artystycznym” zamieścił historię kunsztów i rzemiosł służących książce – drukarstwo i księgarstwo³⁴.

W szczegółowym planie wykładów Jarkowski wzorował się także na znanym mu dziele Denisa. Część historyczno-systematyczna obejmowała przegląd stanu oświecenia i dzieje książki, następnie przechodzono do części „kunsztowej”, obejmującej sztukę pisania oraz drukarską, dalej był wykład z „bibliografii właściwej”, czyli znajomość zasobów księżnic, ich prawidłowego uporządkowania, katalogów, regulaminów itp., na koniec przewidziano omówienie ważniejszych dzieł z poszczególnych dziedzin nauki³⁵.

Wskutek braku bezpośrednich źródeł nie można zapoznać się z poglądami Jarkowskiego i odgadnąć, co kryje się pod kolejnymi hasłami. Stwierdzić jednak należy, iż jego zasługą było zaadaptowanie dorobku bibliologii zagranicznej do potrzeb nauki polskiej³⁶.

Zachowały się podzielone zdania co do popularności bibliografii wśród uczniów Gimnazjum Wołyńskiego. Eustachy Iwanowski, piszący wspomnienia pod pseudonimem Heleniusz, utrzymywał, że Paweł Jarkowski obdarzony był umiejętnością

³³ Z. Gębołyś, *Zawód bibliotekarski*, s. 154. Nazw: „bibliografia” i „bibliologia” Jarkowski używał zamiennie, zob.: K. Warda, *Szkice z dziejów*, s. 93.

³⁴ S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 33–35; J. Korpała, *Dzieje bibliografii*, s. 123; *idem*, *Zarys dziejów*, s. 44. Rękopisy skryptów Jarkowskiego z roku 1814/15, późniejsze urywki i plany wykładów nie zachowały się. Przechowywane w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 5807 III, obecnie nie figurują w katalogu (pominięta sygnatura). Zob.: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, red. J. Turska, Wrocław 1948, t. 1, s. 343. Por. też: W. J. Živný, *Bibliografia*, s. 33.

³⁵ W. J. Živný, *Bibliografia*, s. 33–34.

³⁶ S. Kubów, *Sylwetki*, s. 14.

pięknego wystawiania się i ściągał na swoje wykłady licznych słuchaczy³⁷. Antoni Kamiński (1795–1862), uczeń krzemienieckiej szkoły potwierdza, że Jarkowski miał dar przemawiania „ozdobiony wielostronną nauką”, a młodzież słuchała go z zachwytem³⁸.

Inny spośród uczniów, Aleksander Kozieradzki odnotował w swych wspomnieniach, że wykłady z gramatyki powszechnej i bibliologii z bibliografią odbywały się w niedziele od godziny 10 do 12. Był to kurs dodatkowy, na który w czasach nauki Kozieradzkiego nie uczęszczało zbyt wielu uczniów. Zajęcia odbywały się tuż po mszy świętej w szkolnym kościele, równoległe z lekcjami rysunku i udostępnianiem do zwiedzania szkolnych gabinetów naukowych. Pamiętnikarz nie przecenia znaczenia wykładów z bibliologii i bibliografii, uważając, że Paweł Jarkowski daleko większe zasługi położył w porządkowaniu i prowadzeniu biblioteki³⁹.

Warto zwrócić uwagę, że godziny przeznaczone na wykłady z bibliografii ulegały zmianie. Na początku na realizację tego przedmiotu przewidziano tygodniowo pięć godzin lekcyjnych. Z czasem „zepchnięto” ten przedmiot na niedzielne przedpołudnia, najprawdopodobniej od roku 1821, kiedy funkcję dyrektora pełnił Andrzej Lewicki, a prefekta Józef Bokszczanin. Tadeusz Czacki, założyciel i opiekun Gimnazjum Wołyńskiego, nie żył już od 1813 r., a Jarkowski miał zbyt małą siłę przebicia, by walczyć o korzystniejsze warunki dla prowadzonego przez siebie przedmiotu⁴⁰.

Paweł Jarkowski potrzebę nauczania bibliografii i jej zakres wyłożył w rozprawie *O bibliografii i niezbędnych dla bibliotekarza wiadomości tejże*, która miała charakter pracy konkursowej na stanowisko profesora tego przedmiotu. Następnym jego opracowaniem był *Elementarny kurs bibliografii dla uczniów gimnazjum wołyńskiego*. Niestety, obydwie prace nie dochowały się do naszych czasów. Nie zostały wydrukowane, chociaż od 1811 r. Gimnazjum Wołyńskie dysponowało własną drukarnią. Z umiejętności Jarkowskiego korzystali kolejni wykładowcy bibliografii, np. Joachim Lelewel, który zwrócił się do niego o pomoc w 1818 lub 1819 r.⁴¹ Nadmienić można, iż Lelewel w jednym ze swoich listów napisał, że niechętnie przenosi się z Wilna do Warszawy, „do pracy niesłychanie nudnej, a to z powodu kursu bibliografii”, dodając, że staje się zwyczajem, że bibliotekarz „nudną bibliografię daje”, poza Uniwersyteciem Wileńskim⁴². Paweł Jarkowski, do którego z prośbą o pomoc zwrócił się wówczas Lelewel, udostępnił mu opracowany przez siebie program nauczania⁴³.

Zdaniem Józefa Korpały, Jarkowski nie odegrał poważniejszej roli w rozwoju teorii bibliografii w Polsce. Wykształcił jednak wielu wychowanków szkoły w Krzemieńcu w zakresie tej dyscypliny i przyczynił się do upowszechnienia rzetelnej wie-

³⁷ K. Warda, *Paweł Jarkowski*, s. 15.

³⁸ Biblioteka Jagiellońska, rkps 5912, k. 74–75.

³⁹ A. Kozieradzki, *Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831*, wstęp i komentarz S. Kawyn, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962, s. 132, 184.

⁴⁰ Por.: K. Warda, *Paweł Jarkowski*, s. 16.

⁴¹ *Ibidem*, s. 24; S. Kubów, *Sylwetki*, s. 9, 13.

⁴² J. Korpała, *Bibliografia polska przed Karolem Estreicherem*, Kraków 1927, s. 6.

⁴³ I. Treichel, *Pierwszy polski podręcznik*, s. 174.

dzy o książce. Jarkowskiego – jak już wspomniano – bardzo cenił Joachim Lelewel, który korzystał z jego doświadczenia przy układaniu własnego kursu bibliografii⁴⁴. Spośród uczniów krzemienieckiego profesora wymienić można Karola Sienkiewicza (1793–1862), który był bibliotekarzem książąt Czartoryskich (m.in. opracował systematycznie ułożony katalog dubletów Biblioteki Puławskiej), a na emigracji kierownikiem Biblioteki Polskiej w Paryżu. Uczniami Jarkowskiego byli także Adam Słowikowski, który dostarczył Adamowi Jocherowi obszerne noty o polskich dziełach⁴⁵, oraz Karol Załogiecki (Załogiecki) (1798 – po 1857), teoretyk bibliotekarstwa, wzorujący się na jego wykładach⁴⁶.

Pewne wyobrażenie o nauczaniu bibliografii w krzemienieckiej szkole możemy mieć na podstawie zachowanego, zaledwie dziewięciokartkowego fragmentu zeszytu, prowadzonego na podstawie wykładów Jarkowskiego, przez jego ucznia Jana Leona Sienkiewicza⁴⁷. Zeszyt, zatytułowany „Bibliologia”, został założony 1 listopada 1813 r., czyli – jak widać – Sienkiewicz zaczął wówczas uczyć się na wykładach⁴⁸.

Jan Leon Sienkiewicz (ur. 1792 lub 1796 – zm. 1857) był uczniem Gimnazjum Wołyńskiego od 1805 r., czyli od początku istnienia placówki. Po skończeniu pierwszej klasy został wyróżniony za „pilność i moralne postępowanie”. W 1808 r. otrzymał list pochwalny za wyniki na egzaminie okresowym, a szkołę ukończył ze złotym medalem. Pozostał w Gimnazjum Wołyńskim jako asystent nauczyciela fizyki, w latach 1814–1816 był członkiem Towarzystwa Piśmienniczego w Krzemieńcu. Jednocześnie sprawował też funkcję dozorczy domowego, opiekującego się sześcioma uczniami. Od 1831 r. pracował przez kilka lat w bibliotece Ossolińskich we Lwowie nad uzupełnianiem bibliografii Jochera oraz Bentkowskiego. Następnie przebywał w Teofilpolu porządkując archiwum sapieżyńskie. Osiadł w swym rodzinnym majątku, stroniąc od sąsiadów. Przetłumaczył wówczas na język polski kilka niemieckich dzieł. Jego wcześniejsze opracowania i uzupełnienia dzieł bibliograficznych nie zostały opublikowane⁴⁹. Można dodać, że był bratem wspomnianego wcześniej Karola Sienkiewicza⁵⁰.

⁴⁴ J. Korpała, *Zarys dziejów*, s. 44.

⁴⁵ Biblioteka Jagiellońska, rkps 5912, k. 75. Zob. też: *Słowikowski Adam*, w: *Słownik Krzemieńczan*, s. 299–301.

⁴⁶ *Załogiecki Karol*, w: *Słownik Krzemieńczan*, s. 361–362; M. Walentynowicz, *Załogiecki – nieznaną teoretyk bibliotekarstwa polskiego z połowy XIX wieku*, „Przegląd Biblioteczny” 1956, R. 24, s. 241–245.

⁴⁷ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 1934, k. 1–9. Notatki z wykładów pozostawił również Karol Załogiecki. Znajdują się w Bibliotece Kórnickiej, zob.: S. Kubów, *Sylwetki*, s. 13.

⁴⁸ *Ibidem*, k. 2v.

⁴⁹ *Słownik Krzemieńczan*, s. 281–282; T. Frączyk, *Sienkiewicz Jan Leon*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972, s. 815. Feliks Bentkowski (1781–1852), historyk literatury, archiwista i bibliotekarz. Opublikował *Historię literatury polskiej* (1814); Adam Jocher (1791–1860), bibliograf, bibliotekarz i wykładowca Uniwersytetu Wileńskiego. Autor bibliografii *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*, opublikowanej w trzech tomach w latach 1840–1857.

⁵⁰ *Słownik Krzemieńczan*, s. 282–285.

Nie ma absolutnej pewności, czy notatki z wykładów Jarkowskiego sporządzone przez Jana Leona Sienkiewicza są oryginalne, czy to późniejszy – wydaje się, że niewiele późniejszy – odpis. Za odpisem świadczyć może niezmieniony dukt pisma i kolor atramentu.

W rozpoczynającym notatki *Wstępie* znalazła się ówczesna definicja bibliologii w porównaniu z bibliografią:

Przez bibliologię rozumieć należy naukę o książkach. Umiejętność ta obejmuje cały ogół znajomości ludzkich, trudni się dochodzeniem ich pierwiastków, dziejów, podziału, uporządkowania i poznaniem tego, co je wystawia i maluje oczom, tudzież zachowanie ich za pomocą różnych znaków. Stąd okazuje się, iż bibliologia uważana być może, jako pewien rodzaj encyklopedyi umiejętno-metodycznej [...]. Różni się zaś od bibliografii tem, że gdy ta zawiera tylko w sobie techniczne opisanie i klasyfikacyą ksiąg, tamta wystawia rozbiór znajomości ludzkich, zgłębia szczegóły sztuki mówienia, pisania i drukarni i bada jaki był postępek rozumu ludzkiego⁵¹.

Wstęp omawia też schemat i tematykę przewidywanych wykładów. Cykl poświęcony „Historii rzeczy książniczej” podzielony został na trzy etapy: czasy przedchrześcijańskie, następnie „od początku chrystianizmu do wskrzeszenia nauk”, aż wreszcie etap „do naszych czasów”. Omawiana też miała być historia bibliotek wraz z pochodzeniem określeń na zbiory książkowe. Zachowane notatki obejmują zaledwie początkową część cyklu wykładów, czyli część „historyczną”. Jarkowski wywodził dzieje książki i piśmiennictwa od czasów Mojżesza jako najdawniejszego dziejopisa, przypominając następnie zasługi Homera. Przedstawił koncepcje poszczególnych uczonych związanych z badaniami nad najwcześniejszymi dziejami książki, którzy systematyzowali wiedzę. Zajął się twórczością piśmienniczą Hebrajczyków, wymieniając ich przedstawicieli, a także analizą ksiąg biblijnych, śledząc też ślady książnic. W dalszej części omówił kulturę książki w Chinach oraz wczesne zabytki piśmiennictwa i literatury w powiązaniu z dziejami politycznymi, czyli panowaniem kolejnych dynastii. Nieco miejsca poświęcił Indiom, których kulturę książki wysoko oceniali starożytni Grecy, jak również wymienieni przez niego uczeni doby nowożytnej. Jarkowski podkreślił wkład Babilonii oraz Medów i Persów w rozwój książki i nauki. Zajął się także twórczością Fenicjan, lecz notatki urywają się w momencie omawiania ich dzieł historycznych i geograficznych⁵².

Nieco wiadomości o wykładach Pawła Jarkowskiego zawarł Antoni Kamieński (1795–1862) we wspomnieniach dotyczących szkoły w Krzemieńcu. Pisał, że Jarkowski nauczając bibliografii posługiwał się własnymi notatkami. Najpierw zajmował się bibliologią w starożytności, potem przechodził do czasów nowożytnych. Wykłady przebiegały według planu: „o rękopisach i ich użytku i wartości, o rękopi-

⁵¹ Biblioteka Naukowa PAU i PAN, rkps 1934, k. 3.

⁵² *Ibidem*, k. 3v–9v.

sach starożytnych, Merowingów, Longobardów i Karolingów, o książkach drukowanych i upowszechnianych, co świadczy o wartości książki, sposób ich dozorowania, potrzeba prowadzenia księżnic”. Ponadto mówił o „układach systemów bibliograficznych opartych na logicznych zasadach, podział systematyczny, porządkowanie książek i sporządzanie katalogów”⁵³.

Paweł Jarkowski pozostawał na swym stanowisku w Gimnazjum Wołyńskim (od 1819 r. Liceum Krzemienieckie) aż do końca istnienia placówki w 1833 r. Po likwidacji szkoły, wskutek m.in. represji po powstaniu listopadowym, biblioteka oraz inne zbiory szkolnych gabinetów zostały przewiezione do nowo powstałego Uniwersytetu św. Włodzimierza w Kijowie. Wraz ze zbiorami książkowymi udał się tam także i Paweł Jarkowski, pracując jako bibliotekarz i prawdopodobnie też do końca życia wykładowca bibliografii. Zmarł w Kijowie 24 maja 1845 r.⁵⁴ Eustachy Iwanowski tak go wspominał:

Mąż anielski, wzór wszelkich cnót, cichy, słodki, łagodny, najpracowitszy, w ubóstwie się kochał, nic nie miał i nic mieć nie chciał, zakochany w książkach. Na tym się znał wybornie, bibliotekę uporządkował, był jej opiekunem i stróżem. Wykładał bibliografię i gramatykę powszechną z wielką znajomością tego przedmiotu, z prawdziwym talentem [...]. Ze składek go pochowali, nic nie miał, nic nie pozostawił⁵⁵.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

Biblioteka Jagiellońska, rkps 5912.

Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 1934.

Źródła publikowane

Eu... Heleniusz (Eustachy Iwanowski), *Listki z Ukrainy*, Kraków 1902, t. 3.

Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, red. J. Turska, Wrocław 1948, t. 1.

Kozieradzki A., *Wspomnienia z lat szkolnych 1820–1831*, wstęp i komentarz S. Kawyn, Wrocław–Warszawa–Kraków 1962.

Listy Tadeusza Czackiego do Gotfryda Ernesta Grodka, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1876, R. 4, t. 2.

X. *Hugona Kollątaja korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim*, wyd. F. Kojasiewicz, Kraków 1844–1845, t. 1.

⁵³ Biblioteka Jagiellońska, rkps 5912, k. 74v. Zob. też: M. Plezia, *Dzieje Szkoły Krzemienieckiej w rękopisie 5912 Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1963, R. 14, nr 1, s. 3–15.

⁵⁴ *Słownik Krzemieńczan*, s. 135; S. Sierotwiński, *Jarkowski Paweł*, s. 620; S. Kubów, *Sylwetki*, s. 12.

⁵⁵ Eu... Heleniusz (Eustachy Iwanowski), *Listki z Ukrainy*, Kraków 1902, t. 3, s. 77.

Opracowania

- Bibliografia*, w: *Encyklopedia wiedzy o książce*, red. A. Birkenmajer, B. Kocowski, J. Trzy-nadlowski, Wrocław 1971.
- Danowska E., *Tadeusz Czacki 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem*, Kraków 2006.
- Frączyk T., *Sienkiewicz Jan Leon*, w: *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Treichel, Warszawa–Łódź 1972.
- Gębołyś Z., *Zawód bibliotekarski na ziemiach niemieckich w latach 1789–1871. Teoria i praktyka*, Katowice 2002.
- Korpała J., *Bibliografia polska przed Karolem Estreicherem*, Kraków 1927.
- Korpała J., *Dzieje bibliografii w Polsce*, Warszawa 1969.
- Korpała J., *Mikołaj Malinowski jako bibliograf*, Kraków 1928.
- Korpała J., *Zarys dziejów bibliografii w Polsce*, Wrocław 1953.
- Kraushar A., *Towarzystwo Królewskie Przyjaciół Nauk 1800–1832. Monografia historyczna*, t. 2, cz. 1, Kraków–Warszawa 1902.
- Krzemińska M., *Kremeneckij bibliotekar Pawiel Jarkowskij*, w: *Volinski Afiny 1805–1833*, red. S. Makowski i V. Sobczuk, Tarnopol 2006.
- Krzemińska M., *Paweł Jarkowski – bibliotekarz krzemieniecki*, w: *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego*, red. S. Makowski, Warszawa 2004.
- Kubów S., *Sylwetki polskich bibliologów*, Wrocław 1983.
- Mendykowa A., *Podstawy bibliografii*, Warszawa 1986.
- Michalski J., *Linde Samuel Bogumił*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972.
- Plezia M., *Dzieje Szkoły Krzemienieckiej w rękopisie 5912 Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1963, R. 14, nr 1.
- Sierotwiński S., *Jarkowski Paweł*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 10, Kraków 1963.
- Słownik Krzemieńczan 1805–1832*, wstęp i oprac. haseł W. Piotrowski, Piotrków Trybunalski 2005.
- Szmyt A., *Gimnazjum i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu w systemie oświaty Wileńskiego Okręgu Naukowego w latach 1805–1833*, Olsztyn 2009.
- Treichel I., *Pierwszy polski podręcznik bibliotekarski*, „Roczniki Biblioteczne” 1957, R. 1.
- Vrtel-Wierczyński S., *Bibliografia, jej istota, przedmiot i początki*, Lwów 1923.
- Vrtel-Wierczyński S., *Organizacja bibliografii w Polsce*, Lwów 1921.
- Vrtel-Wierczyński S., *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951.
- Walentynowicz M., *Zalogiecki – nieznanym teoretyk bibliotekarstwa polskiego z połowy XIX wieku*, „Przegląd Biblioteczny” 1956, R. 24.
- Warda K., *Paweł Jarkowski – bibliotekarz i bibliograf*, „Kieleckie Studia Bibliologiczne” 1995, t. 2.
- Warda K., *Szkice z dziejów szkół krzemienieckich. Biblioteki liceum, ich zasoby i losy*, Kielce 2000.
- Živný W. J., *Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój*, Warszawa–Wilno 1936.

Streszczenie

Za pioniera polskiej nauki o książce uznawany jest Paweł Jarkowski, bibliotekarz i wykładowca bibliografii w Gimnazjum Wołyńskim, późniejszym Liceum w Krzemieńcu. Właśnie w tej placówce, najwcześniej na ziemiach polskich, rozpoczęto nauczanie bibliografii (zamiennie określano ten przedmiot wówczas jako bibliologia). Stało się to dzięki inicjatywie założyciela szkoły Tadeusza Czackiego, bibliofila i właściciela bogatej biblioteki. Już w 1808 r. Towarzystwo Naukowe Warszawskie pragnęło

mu powierzyć opracowanie narodowej bibliografii, do czego nie doszło. Bibliografię w Krzemieńcu, jako przedmiot nadobowiązkowy, przez cały czas istnienia szkoły wykładał bibliotekarz Paweł Jarkowski. Opracował cykl wykładów, wzorując się najprawdopodobniej na osiągnięciach i przemyśleniach zachodnioeuropejskich uczonych i praktyków. Teksty jego wykładów nie zachowały się, a tematykę można zrekonstruować na podstawie notatek uczniów: Jana Leona Sienkiewicza i Antoniego Kamińskiego. Jarkowski udzielał konsultacji na temat nauczania bibliografii Joachimowi Lelelewowi, a także wychował grono znaczących bibliotekarzy i bibliografów.

THE TEACHING OF BIBLIOGRAPHY IN THE VOLHYNIA GYMNASIUM AND THE SECONDARY SCHOOL IN KRZEMIENIEC

Summary

Paweł Jarkowski, who is recognized as a pioneer of Polish bibliography, was a librarian and bibliography lecturer at the Volhynia Gymnasium, transformed later into a Secondary School in Krzemieniec. This school was the first in the Polish territories to teach bibliography, at the time perceived as bibliology. The subject was introduced due to the initiative of the school's founder Tadeusz Czacki – a bibliophile and owner of an extensive library. In 1808, Czacki was selected to create a national bibliography, but that project was never accomplished. Bibliography, a non-compulsory course at the Krzemieniec school, was taught by librarian Paweł Jarkowski throughout the school's existence. Jarkowski prepared a series of lectures, probably based on the thought and achievements of western scholars and practitioners. The lectures did not survive to our times, but their topics may be reconstructed from the notes of Jan Leon Sienkiewicz and Antoni Kamiński's students. Jarkowski educated a number of eminent librarians and bibliographers and was consulted on the approach to bibliography teaching by the likes of Joachim Lelewel.